

**ՍՏՈՒԳԱՐԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ «ԱՂՈՒԱՆՔ»
ՏԵՂԱՆՎԱՆ ՎԵՐԱՐԵՐՅԱԼ**

Մ. Ա. ԱՂԱՐԵԿՅԱՆ

Աղուաճափ անվան ժագման վերաբերյալ իշխում է այն տեսակետը, ըստ որի հայերեն բառը հունա-հռոմեական Albania տերմինի փոխառյալ ձևն է։ Սակայն այսպիսի վարկածը մանրամասն ստուգաբանական վերլուծության վրա չի հենվում։

Ինչպես հայտնի է, նախապատմական շրջանի հայերենում միջձայնավորալիս (V—V), բաղաձայնից հետո ձայնավորից առաջ (C—V), ձայնավորից հետո բաղաձայնից առաջ (V—C) տեղի է ունեցել ր, օ > լ (վ, ու) հնչյունափոխություն։ Բալց հրբ ալդ բաղաձայններին նախորդել են մ, և, ր, դ ձայնորդներ, օրենքը չի գործել, այսինքն՝ ր, օ > լ (վ, ու) անցում աեղի չի ունեցել, այսպես՝ սիրտ - սրտիւ, գործ - գործով, բայց հայր - հարր, գառն - զառամբ (այստեղ հ.—հ. գործիականի *bhis վերջավորությունը դիրքից կախված տվել է լ վ կամ ր), ողր (<*olbh-o-), եղրայր (<*bhratēr, նախապես *r>ղ)¹։ Հնչյունական այս օրենքը գործառնել է մ. թ. ա. VI դարից առաջ, քանի որ մ. թ. ա. VI դարից սկսվող իրանական փոխառություններում, օրինակ, ք-ի կամ օ-ի նման անցում հայերենում չի դիտվում. այսպես՝ սպարապետ <հին պարսկ. spādapati, ապարանք <հին պարսկ. apadana, ապաշառ <ավես. apašav, հպատակ <ավես. hupata²,

Հետևաբար հունա-հռոմեական Albania անվան օ-ն հայերենում ու, որը բաղաձայնից հետո, ձայնավորից առաջ է հնչյունի տարբերակն է, դառնալ չէր կարող։

Կարելի էր ենթադրել նաև, որ հայերեն տերմինը հունարենից փոխառվել է այն ժամանակ, երբ վերջինում օ-ն ձեռք էր բերել շփական Վ (կամ Վ) արտասանություն, այսինքն՝ բյուզանդական շրջանում։ Սակայն ընդունված տեսակետի համաձայն՝ Վ. 319 ~ տեղանունը մ. թ. ա. IV դարում հույներին արդեն հայտնի է եղել³, իսկ Մովսես Խորենացին նշում է, որ ըստ ավանդության Աղուաճափ տեղանունը, որը տրվել է Հայաստանի հյուսիս-արևելյան կողմի նահանգին, ստեղծվել է Հայկի ժառանգորդներից մեկի՝ Սիսակի Աղու մականվան հիման վրա, որ նա ստացել էր իր բարի ու մեղմ բնավորության շնորհիվ, այսինքն՝ վաղնջական ժամանակներում⁴։

¹ Տե՛ս Ա. Մեյս. Դասական հայերենի համեմատական քերականության ուղղագր. ժեհ, 1988, էջ 21; Հ. Աճառյան. Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի. հ. VI, Երևան, 1971, էջ 510, 537; Г. Б. Джаукян. Сравнительная грамматика армянского языка. Ереван, 1982, с. 22:

² Հ. Աճառյան. Հայոց լեզվի պատմություն. մաս 2, Երևան, 1940, էջ 240—292:

³ Տե՛ս К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.—Л., 1959, с. 54; А. Л. Акопян. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван, 1987, с. 9.

⁴ Մովսես Խորենացի. Պատմություն Հայոց. Երևան, 1968, էջ 113:

նրև անգամ հայերը իրենց հարևան երկրի՝ Կովկասյան Ալբանիայի⁵ (մի կողմ թողնենք հայկական Աղուանքի հարցը) անունը փոխառել են հունարենից, ապա ավելի հավանական է, որ այն կվերցնեն հին դարերում և ոչ բյուզանդական շրջանում, երբ այդ երկիրը և Արևելյան Հայաստանը գտնվում էին պարսկական տիրապետության տակ, հետևաբար նաև պարսկերենի ազդեցության ոլորտում: Ի դեպ, Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ գտանք հունարենից փոխառած բնդամներ երկու բառ՝ *qawān* (շահ) և *qawān* (սահ)՝ որոնցում, այն էլ միջձայնավորային դիրքում, ինչպես հայերում, այնպես էլ արաբերենում, որոնք որպես օտարաբանություններ հայոց լեզվում տեղ չեն գտել, ի նկատի չենք ունենում)⁶:

Բացի այդ, Աղուանք անունը փոխառյալ համարելու դեպքում ինչպե՞ս բացատրել այն վայրերի այդ նույն ձևով կոչվելը, որոնք ոչ միայն Կովկասյան Ալբանիայի, այլև Արցախի և Ուտիքի հետ ոչ մի կապ չունեն։ Այսպես, Աղուանք՝ 1. գյուղ Արևմտյան Հայաստանի Մուշի շրջանում, 2. եկեղեցի Նիկանի նահանգի Շարուր-Պարալագյազի գավառում, Աղուանք՝ գյուղ Արևմտյան Հայաստանի Ակնի շրջանում, Աղուանք բերդ՝ բերդ Մեծ Հայքի Տուրքերան աշխարհի Բզնունի գավառում, որի մասին, ի դեպ, հիշում է Բովմա Մեծորեցին 871 թ. դեպքերի առնչությամբ և այլն⁷: Վերջին երկուսը Աղուանք-ի հոլոված ձևերն են (հոգն. հայց. և սեռ.-տր.): Անհավանական է, որ այս տեղանունների հիմքում նույնպես ընկած լինի հունա-հռոմեական Albania ձևը:

Աղուանք բառը հստակորեն բաժանվում է հետևյալ բաղադրիչների՝ աղու- հիմքի և -ան, -ք ածանցների (հմմտ. տեղանք, կողմանք):

Ուշադրություն դարձնելով հայկական հին տեղանունների վրա՝ դժվար չէ նկատել, որ բազմաթիվ են աղու- հիմքով կազմված ձևերը: Այսպես, Աղու՝ 1. գյուղ Սյունիք աշխարհի Ճահուկ գավառում, 2. գյուղ Տուրքերան աշխարհի Աղիովիտ գավառում, 3. լեռնագագաթ ծաղկանց լեռներում, 4. լեռնանցք ծաղկանց լեռների հարավ-արևմտյան հատվածում, Արճեշ-Մանազկերա խճուղու վրա, Աղուէ՝ 1. գավառ Ուտիք աշխարհում, 2. շրջան Գուդարք աշխարհի Տաշիր գավառում, 3. գետ Արաքսի ավազանում, Աղուշեն՝ գյուղ էրզրումի նահանգի Թորթումի գավառում, Աղուաբաբ՝ լեռնախումբ Գեղամա լեռների կենտրոնական մասում, Աղուէն՝ բնակավայր (արքայական սնունդ) Ուտիք աշխարհում, Աղուալ Վանք կամ Աղվանք՝ գյուղ Սյունիք աշխարհի Արեիք գավառում, Աղուալ ջրիկ կամ Աղուջրիկ՝ գյուղ Սյունիք աշխարհի Հաբանդ գավառում և այլն⁸:

Դրաբարում աղու նշանակել է «համեղ, բաղք, անուշ» (փոխաբերաբար նաև՝ «կեղծավոր, նենգ»)՝ Այս բառը բաղկացած է աղ (<հնդեվր. *sald-) արմատից և հին շրջանում գործառությունը ունեցող ու ածանցից (հմմտ. կիծ - կծու, հալո - հալու)՝⁹ Հնդեվրոպական արմատից բաղադրված ձև-

⁵ Հայադիտության մեջ Կովկասյան Ալբանիա վարչական միավորն ընկալվում է անտիկ հունա-հռոմեական պատմիչների նշած սահմաններով:

⁶ Հ. Աճառյան. Հայոց լեզվի պատմություն. մաս. 2, էջ 347:

⁷ Տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Մ. Մելիք-Քալաշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան. հ. 1, Երևան, 1986: Ս. էփրիկյան. Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան. հ. 1, Վենետիկ, 1903—1905, էջ 109:

⁸ Տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան և այլք. նշվ. աշխ., Ս. էփրիկյան. նշվ. աշխ., էջ 113, 298, 7. Ալիշան. Սխական. Վենետիկ, 1893, էջ 27, 255: Մովսես Կաղանկատանցի. Պատմություն Աղուանից աշխարհի. Թիֆլիս, 1913, էջ 97, 98, 348:

⁹ Նոր բաղադրիչ Հայկազեան լեզուի. Երևան, 1979:

¹⁰ Հ. Աճառյան. Հայերեն արմատական բառարան. հ. 1, Երևան, 1971: Բարբառներում առկա են նաև այս բառի սկզբու, զառք իմաստները, որ առաջացել են հավանաբար, լա-

մերը այսպիսի իմաստներ են արտահայտում հատկապես բալթիկ-սլավոնական լեզուներում՝ լիտվ. *saldūs*, լատվ. *salds*, ռուս. սլավ. *сѣдънъ* «քաղցր, անուշ»¹¹։ Այստեղից էլ այդ բառի նաև «գեղեցիկ, լավ, սիրուն, փափուկ, մեղմ» և այլն նշանակությունները՝ աղուշ-մաղուշ «սիրունիկ», աղուտ «լավ, գեղեցիկ», աղէկ (<*աղու-եակ) «լավ», աղուամազ «բարակ և նուրբ մաղ», աղբաւ «անուշութեամբ, հանդարտ կերպով»¹²։

Հետևաբար, կարելի է եզրակացնել, որ և՛ Աղուանք, և՛ վերը նշած տեղանունների հիմքում ընկած է աղ արմատից ծագող աղու ածականը, որը փափուկ բնութիւն, մեղմ կլիմա, բարեբեր հողեր ունեցող շրջանների համար գործածվելով որպես մակդիր՝ դարձել է տեղանուն կամ տեղանվան բաղադրիչ մաս¹³։ Այս դեպքում բացատրելի է դառնում Հայաստանում տարբեր վայրերը աղու հիմքով կազմված ձևերով կոչելը։

Ինչպես հայտնի է, հենց այդպիսի բնութիւն են ունեցել Հայաստանի Ուտիք և Արցախ նահանգները։ Ինչ վերաբերում է Կովկասյան Ալբանիային, ապա ուշագրավ է այն փաստը, որ հատկապես իր հարթավայրային և նախալեռնային շրջաններով այդ երկիրը նույնպես աչքի է ընկել վերը նշված բնակլիմայական հատկանիշներով, ինչը բազմիցս նշում են նաև օտար հեղինակները։ Այն Անդրկովկասի մյուս երկրներից տարբերվել է ոռոգման սխեմանի շնորհիվ իր հարթավայրի բերրի հողերից ստացվող առատ բերքով¹⁴։

Ուտի հնարավոր է, որ հնագույն ժամանակներում հայերը Աղուանք են կոչել ոչ միայն Կուր գետի աջափնյա, այլ նաև ձախափնյա ավազանը, որը ծածկված էր բազմաթիվ վտակներով և ոռոգման ցանցով բոլորակաբար հողերով, մարգագետիններով ու անտառներով և ուներ մեղմ կլիմա։ Մովսես Խորենացու մոտ Կուրի հովիտը կոչվում է Աղուանից դաշտ¹⁵։ Այդ հովիտը իր ձախափնյա և աջափնյա մասերով մտել է տարբեր վարչական միավորների մեջ՝ Կովկասյան Ալբանիայի և Հայաստանի Պետք է ինքնադրել, որ աստիճանաբար այդ տեղանունը փոխվել է վաբլակսնի՝ Հայաստանի հյուսիս-արևելյան նահանգները, ապա նաև Կուրից ձախ գտնվող, ընդհանուր անվանում չունեցող կովկասյան ցեղերի երկիրը կոչելու համար։ Բնականաբար մեղանում այդ անունն ավելի հաճախ գործածվել է հայկական համապատասխան նահանգները (Հայոց արևելից կողմանը) մեկ բառով նշանակելու համար։ Մովսես Կաղանկատվացու (Դասխուրանցու) «Աղուանից պատմություն», օրինակ, մեծ մասամբ վերաբերում է Կուրի աջափնյա հայկական նահանգներին¹⁶։ Երբ ձախափնյա Աղուանքը սկսել է հանդես գալ որպես առանձին պետություն, նրա կազմի մեջ մտել են նաև այնպիսի

փոքր ավելի աղի համի տհաճ լինելու հետևանքով։ Այսինքն՝ հայերենում տեղի է ունեցել աղու բառի նշանակությունների հակադիր բեկնացում։

¹¹ J. Pokorny. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern und München, 1965.

¹² Հ. Աճառյան. Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1. Կարծում ենք ամբողջ Հայաստանով տարածված Աղվերան տեղանունը նույնպես ունի աղու- հիմք՝ *Աղու-առան>Աղու-առան՝ վերին բարձրացման ու ձայնավորի մոտ ա>ե հնչյունափոխությամբ։ Դրա վկայությունն է այն, որ այդ անվամբ բնակավայրերը հիմնականում ունեն լեռնային, անտառներով ու մարգագետիններով շրջապատված, բնականաբար, գեղատեսիլ դիրք, որը հարմար է ամառանոցի համար, այսինքն՝ ամառը, գոնե, այդտեղ կլիման մեղմ է լինում (Տե՛ս Բ. Խ. Հակոբյան և այլք, նշվ. աղյ.)։ Հայերի մեջ տարածված Աղվան անձնանվան հիմքում նույնպես ընկած է աղու բառը։

¹³ Տե՛ս նաև В. Н. Хачатрян. Албания и Арцах с VI века до н. э. до XIII века (в печати).

¹⁴ Տե՛ս К. В. Тревер. Указ. соч., с. 67—73.

¹⁵ Մովսես Խորենացի, էջ 137.

¹⁶ А. А. Акопян. Указ. соч., с. 259.

ցեղային միավորների տերիտորիաները, որոնք մինչ այդ Աղուանք աշխարհագրական վայրի մեջ չեն եղել: Ուշագրավ է, որ այդ երկրի բնակիչներն իրենց աղուաններ (ալբաններ) ընդհանուր անունով չեն կոչել: Այդպես նրանց անվանել են ուրիշները: Եվ երբ III—IV դարերում, ասենք, Կովկասյան Ալբանիայից դուրս է եկել նրա արևելյան մասը, վերջինիս բնակիչները պատմագրական աղբյուրներում այլևս որպես աղուաններ (ալբաններ) կամ աղուանների հետ կապ ունեցող ցեղեր չեն հիշվում¹⁷:

Կովկասյան Ալբանիային հայերենում Աղուանք համապատասխանությունը կարելի է բացատրել նաև մեկ այլ վարկածային տարբերակով:

Անտիկ պատմիչների մոտ հանդիպում ենք Կովկասյան Ալբանիայում ապրող Lup-on-es, Lup-en-ii ցեղանվանը, որին հայերենում համապատասխանում է լիֆնիք ձևը (Աղաթանգեղոսի հունական տեքստում՝ Λιφινυσι): Ս. Երևմյանը գտնում է, որ այդ ցեղանունից է ծագում հայերեն Աղուան ձևը, որը համարվում է հունահռոմեական Alban ձևին՝ Aluan/Alban=Laban/Lezni-q, Liṣīnoi, Lupenii, հետևաբար՝ Aluan/Alban→Aran, Ləṣ-in Laban→Ran¹⁸. Այս հետաքրքիր դիտողությունը, սակայն, մանրամասն ստուգարանական վերլուծությամբ չի ներկայացվում: Այնքան էլ պարզ չէ, թե որն է որից ծագել և զարգացման ինչ ընթացք է ապրել:

Իսկապես, հայերենը Lupon(es), Lupen(ii) ցեղանուններից on en մասը -ան ածանցով փոխարինելով՝ կարող էր կաղմել աղու-ան ձև: Նախագրարարյան շրջանում օտար լեզուներից փոխառյալ ձևերում 1-ին հայերենում համապատասխանում էր կոշտ 1 (ղ)¹⁹, որը բառասկզբում ստանում էր նախահար ա (կամ և) ձայնավոր (գրաբարում հնչյունական այս օրինքը արդեն խախտված էր): Միջձայնավորային p-ն, վերածվելով լ-ի, կարող էր ձուլվել նախորդ ու-ին՝ lupon->*alupan> աղուան: Այս վերջին հնչյունական օրենքի (p>1/վ(ու) գործառման ժամանակագրությունը նկատի ունենալով՝ հիշյալ եղանակով աղուան ձևի ծագումը հնարավոր է մ. թ. ա. VI դարից ստաջ: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ Կովկասյան Ալբանիայի այս ձևավով առաջացած հայերեն Աղուանի անվանումը, որ նշանակել է նաև համապատասխան անունով ցեղ (կամ այդ հավաքական անունով ցեղեր) ունեցող երկիր, նույնացել է Կուրից հարավ գտնվող Հայաստանի հյուսիս-արևելյան նահանգների հայկական (*sald>աղ-ու) ծագումով Աղուանի սկզբում աշխարհագրական, ապա վարչական անվան հետ:

Այս դեպքում չի բացառվում, որ հունահռոմեական Albania տեղանունը այդ հնադարյն շրջանում, նախքան p>լ անցումը առաջանար հայերեն *Alupan(k') ձևից. քանի որ, ի տարբերություն այդ լեզուների, հայերենին էր հատակ փոխառություններում բառասկզբի օտար 1-ից առաջ ա-ի հավելումը: Ի դեպ, հին հանարենը այն կարող էր փոխառել նաև հայերենում p>լ (ու, վ) հնչյունական անցումից, այսինքն՝ մ. թ. ա. VII—VI դդ. հետո, հենց Աղուանք ձևից: Բանն այն է, որ հին հունարենը, չունենալով շրջնատառային v կամ երկշրջնային w հնչյունները՝ հայերեն -ուա-ն պետք է փոխարիներ -ուա- կամ -βα- կապակցություններով: Տվյալ դեպքում

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 106:

¹⁸ С. Т. Еремян. Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараза-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илтверу.—Записки Института Востоковедения Академии наук СССР, 1939, № 7, с. 148—149.

¹⁹ Տե՛ս Մ. Աղարեկյան. Հայերենի համեմատական հնչյունաբանության հարցեր.— Հայոց լեզվի համեմատական բերականության հարցեր, հ. 1, Երևան, 1990, էջ 76—99:

հունները կարող էին նախընտրել վերջինը. քանի որ առաջինը նրանց լեզվին բնորոշ չէր: Ապա՝ Ἀλβαν- հիմքին ավելացրել են երկիր ցույց ավոդ -ւշ վերջածանցը. ինչպես սովորաբար վարվում էին՝ օտար տեղանունները հունացնելով: Իհարկե, *Alupan(k') > Albania (Ἀλβανία) անցման համար որոշակի դեր կարող էր կատարել լատինների (նաև հույների) համար այդ բառի հնչման ծանոթ. հարազատ լինելը, քանի որ Alb(-an)- հիմքով տեղանուններ առկա էին հենց լատինների երկրում (Alba Longa Շահագույն քաղաք Լատիումում, Albanus Շնչված քաղաքի բնակիչ, Mons Albanus Շլեռ Լատիումում, Albana, ae Շղեպի կապույտ տանոց ճանապարհի անվանումը) և այլն²⁰: Այո, ավելի հավանական է, որ հունա-հռոմեական ճանապարհորդները, նվաճողները, պատմիչները հեռավոր այլ մայրցամաքում գտնվող երկրի անունը փոխառեին նրա անմիջական դարավոր հարևանից, բան վերջիններս՝ այդ օտարներից:

Lupon/en- > աղաւան անցման հավանականությունը խսնգարող հանգամանք կարող է թվալ այն, որ մեր թվարկության V դարից սկսվող հայ պատմագրության մեջ Կուրի ձախափնյա երկրի վերը նշված ցեղանունը հիշատակվում է լվնիֆ ձևով: Հավանաբար հայերն այն փոխառել են երկրորդ անգամ, երբ բառակցքի օտար l-ն արդեն կարող էին արտասանել լ (ոչ ղ) (հմմտ. օրինակ, իրան. rang > գրբ. երանգ, ուշ բրբ. ռանգ): Դա, պետք է ենթադրել, տեղի է ունեցել նախաշեշտ դիրքում ու և ի ձայնավորների սղման օրենքի գործառնական ժամանակ, այսինքն՝ գրաբարից ստեղծատր մի քանի հարյուրամյակ առաջ²¹: Իսկ հույներն ու հռոմեացիները Alban- հիմքը օգտագործելով այդ երկրի բնիկների համար որպես հավաքական անուն, ինչպես հայերն էին վարվում, Lupon/en(es) անվանումը պահպանել են տրվյալ կոնկրետ ցեղը կոչելու համար:

Պարսկա-արաբական մատենագրության մեջ Աղուանը (Albania) անվանը համապատասխանում է Արան/Առան ձևը, որին Յու. Յուսիֆովը վերգրում է կովկասյան ծագում: Ելնելով այն բանից, որ աղբյուրական ժողովրդախոսակցական լեզվում առկա է մյուս թյուրքական լեզուներում ըս ցակայող aran «հարթավայր, տաք տեղ» նշանակող բառը, նա եզրակացնում է, որ սկզբնապես Աղուանքի հարթավայրերը բնիկների լեզվով կոչվել են aran, որն ընդհանրապես աստիճանաբար սկսել է նշանակել նաև ամբողջ երկիրը: Նա այդ վարկածը աշխատում է հիմնավորել կովկասյան լեզուների տվյալներով: Այսպես՝ լակերենն ունի ar «հարթավայր» նշանակություն մե, որը, ինչպես երևում է, մյուս կովկասյան լեզուներում բացակայում է: Ինչ վերաբերում է -an բաղադրիչին, ապա դարձիներենում հանդիպում ենք այդպիսի ածականակերտ ածանցի, որն ավելանալով տեղանուններին՝ ցույց է տալիս հայրենիք կամ բնակավայր: Իսկ խինալուգերենում կա «տաք» նշանակությամբ aran բառ²²:

Եթե անգամ ընդունենք Aran տեղանվան նշանակության և բաղադրիչների տարբեր լեզուների տվյալներից վերցված ստուգաբանական մեկնաբանությունը, որ տալիս է Յուսիֆովը, ապա ինչպե՞ս բացատրել այն փաստը, որ այդ երկիրը (կամ համապատասխան հարթավայրը) կովկասյան տեղաբնիկները իրենց իսկ բառով՝ Արան ձևով չեն կոչում (նրանց կողմից այն

²⁰ Sht. И. Х. Дворецкий. Латинско-русский словарь. М., 1976, с. 53.

²¹ Հայերենի գրեթե բոլոր հնագույն փոխառությունները ենթարկվում են այս օրենքին. իսկ գրաբարում էլ այն լայն ընդգրկում ունի, բացառությունները շատ քիչ են: Հետևաբար այդ օրենքը առաջացել է գրաբարի գործառնական շրջանից ոչ շատ հին ժամանակներում:

²² Ю. Б. Юсифов. О топонимических «Албания» и «Аран». — Известия АН АзССР (серия обществ. наук), 1961. № 10, с. 25—27.

Այսպիսով կոչելու վերաբերյալ հիշատակում չկա նաև անտիկ և այլ աղբյուրներում)։

Ի դեպ, հայերեն բարբառներում նույնպես առկա է «տաք հարթավայր» նշանակությամբ առանձին բայց մենք ևս հակված ենք կարծելու, որ այն ամենայն հավանականությամբ տվյալ վայրի որպես տաք, բարեբեր հարթավայր ուսուկցվելու հետևանքով առաջացած Արան տեղանվան հասարակացման արդյունք է (հմմտ. մեզանում Սիրիի տեղանվան որպես ցուրտ վայր նշանակությամբ դործածվելը²³, որը կարող էր տեղի ունենալ հատկապես նախքան այդ աշխարհագրական անվան վարչական ստուգումը օգտագործվելու)։

Առանց Առան ձևի ամենայն հավանականությամբ Աղուանք-ի պարսկերեն համարմունքն էլ, ինչպես ֆակուս տի-Համավին է նշում, այն հայկական տեղանուն նահանգի պարսկերեն անվանումն է²⁴։ Ուշագրավ է, որ ըստ Մովսես Խորենացու պատմության, այսինքն՝ իրանական ծագում ունեցող հայոց վաղարշաթի թագաւորը հայկական Աղուտնքի կոչակալ է նշանակում Սիսակ-Աղուի ուսմին պատկանող Առանին²⁵։ Այստեղ ակնհայտ է հայերեն Աղուանք (ըստ Խորենացու Սիսակի Աղու մականունից ծագող) և իրանական (պարսկերեն) Առան անվանումների համապատասխանությունը։ Եվ այդ ժամանակներից սկսած Հայոց Արեւիկից կողմանց կամ Առան աշխարհի վրա իշխող հարստությունը, պարսկերենի աղղեցությունը, կոչվել է Առանշահիկ²⁶, Բացի այդ, սչի է պարսում հայերեն Աղուանք(է) և պարսկերեն Arān բառերի ձևային նմանությունը Արդ, որ լեզուն է մյուսից ազդվել։

Ինչպես հայտնի է, հնդիրանական լեզուներում հնագույն շրջանում տեղի է ունեցել 1>r հնչյունափոխություն, որը գործառել է բավական հետեւողականորեն և երկար ժամանակ։ Հնդեվրոպական նյութը երկու խմբի լեզուներում էլ բացառություններ չունի։ Հին իրանական լեզվի (նախալեզվի) համար 1 հնչյուն չի վերականգնվում²⁷։ Մ. թ. ա. VI—IV դդ. հին պարսկական արձանագրություններում, որտեղ օգտագործված են սեպագրեր, շատ թիչ ղեպերում, այն էլ փոխառություններում, կտրկի է հանդիպել 1 նշանին²⁸։ «Ավեստայի» մ. թ. ա. VII—VI դդ. ստեղծված տեքստերը միջին դարերում գրի առնելու համար հատուկ հորինված այբուբենում 1 նշանը բացակայում է²⁹։ Հին իրանական լեզուներին բնորոշ չէ նաև յա երկբարբառը (կա հակառակը՝ ay, ao)³⁰։ Հետևաբար հայերեն Աղուանք տեղանունը իրանական լեզուներում (հին պարսկերենում) փոխառվելու դեպքում պետք է հնչեր Ar(v)an ձևով։ Հայերենից փոխառած Arān տեղանունով, որն իհարկե հիմնականում հայկական Արցախ և Ուտիք նահանգներն է նշանակել, պարսիկները մարզպանության ժամանակ կոչեցին ամբողջ մարզպանությունը³¹, բանի որ Կուրի ձախափնյակն էլ հայերին (նաև պարսիկներին) նույն անունով էր հայտնի։

²³ Տե՛ս Բ. Ա. Ուլուբարյան. Դրվագներ Հայոց Արեւիկից կողմանց պատմության, Երևան, 1981, էջ 52։

²⁴ Տե՛ս Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյան. Երևան, 1965, էջ 12։

²⁵ Մովսես Խորենացի, էջ 113։

²⁶ Բ. Ա. Ուլուբարյան. Նշվ. աշխ., էջ 129։

²⁷ Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Т. I, М., 1975, с. 49։

²⁸ Նույն տեղում, էջ 51։

²⁹ Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. М., 1979, с. 244; С. Н. Соколов. Авестийский язык. М., 1961, с. 24։

³⁰ Основы иранского языкознания, с. 146, 243։

³¹ А. А. Акопян. Указ. соч., с. 5, տե՛ս նաև Нагорный Карабах. Ереван, 1989, с. 10-11։

Արաբները, պետք է ենթադրել, այդ տեղանունը հետագայում փոխառել են պարսկերենից: Արաբ մատենագրության մեջ հանդիպում է նաև Alran ձևը, որի al-ը, ինչպես Յու. Յուսիֆովն է նշում, ոչ թե առանձին հոդ է, այլ տվյալ բառի անբաժանելի բաղադրիչը³²: Սակայն նրա առաջարկած ստուգաբանությունը համոզիչ չէ, որի մասին կխոսենք ստորև:

Որոշ գիտնականներ հունա-հռոմեական Albania տեղանվան հիմքում դնում են ավարացիների halbi ցեղանունը՝ Վ. Գեորգիևն, օրինակ, գրում է. «...լատինական Albani (և Albania) անվանումը... իրենից ներկայացնում է ավարացիների ողմանացված անդրաժին halbi անունը, որ պահպանվել է նրանց հարևան կաբանտանների մոտ»³³, իսկ Յ. Յուսիֆովը մյուսների ասածին ավելացնում է, այսպես ասած, մեկ այլ փաստ է: Ըստ նրա ճայն, որ «Ալբան» անվան մեջ առկա է hal ցեղանունը, հաստատում է Հեթում Պատմիչի օգտագործած հալոյէն ձևը, որը արաբների կողմից գրավված Հայաստանի Հալոյէն գավառի անունն է: Ճեմ քանի որ Հեթումը, նշելով Անգրկովկասի մյուս ժողովուրդներին, ոչ մի բառով չի հիշում ալբանների մասին, որոնք հայերի և վրացիների հետ միասին իրենց գիրն ունեին, ապա ինչպես ճիշտ ենթադրում է Ա. Գ. Շանիձեն, halojen-ում պետք է տեսնել ալբանների մարզի (область) անունը: Հետևաբար ժողովրդական խոսքում ալբանների մարզը կոչվել է halojen : Նա գտնում է, որ halbi, *(h)alban, halojen ձևերի հիմքում ընկած է hal ցեղանունը: Այսպիսով, մնում է այդ բառերի hal-ին հետևող մասերի ստուգաբանության հարցը, որոնք Յ. Յուսիֆովը դարձյալ հանգեցնում է կովկասյան լեզուներին: Անդիա-գիդուական լեզուներում առկա են -j, -bi, -ba հոգնակերտ ածանցներ: Դարդիներենն ունի ածականակերտ -an ածանց, իսկ ալուշիներենը՝ -en, -n: Ինչ վերաբերում է -o-ին (halojen), ապա Յ. Յուսիֆովն այն հողակապ է համարում: Այդպիսով վերը նշած ձևերը, ըստ նրա, պետք է ըմբռնել որպես hal ցեղին պատկանող, ալսինքն՝ hal-երի երկիր: Հեղինակը գտնում է, որ ալս նույն hal ցեղանունն է ընկած նաև արաբական alran և հայերեն Աղուան ձևերի հիմքում: Ընդ որում վերջինը փոխառություն է համարում հունա-հռոմեական Albania-ից, իսկ ինչ վերաբերում է alran-ի կովկասյան լեզուներում չհանդիպող ra բաղադրիչին, ապա ալն, ըստ հեղինակի, ba-ի (alban) համաբանություն կարելի է համարել հոգնակերտ ածանց³⁴:

Եթե իրոք արաբական հիշյալ բառի հիմքում ընկած է այսպես կոչված hal ցեղանունը, ապա անբացատրելի է h-ի կորուստը այն դեպքում, երբ արաբներեն այդ հնչյունն ունեն, իսկ ra-ի նշված ձևով բացատրությունը, ինչպես տեսնում ենք, փաստերի վրա չի հենվում: Կարծում ենք, որ այն պարսկերեն Agran և հայերեն Ažuan(k) ձևերի արտասանական միախառնման արդյունք է: Հայերենում Albania > Աղուանք անցման մասին վերն արդեն ասվեց: Ավելացնենք, որ Աղուանք ձևը halban-ից ծագել նույնպես չէր կարող՝ դարձյալ տվյալ դեպքում b > n անցման անհրաժեշտության, բառասկզբում h-ի անկման պատճառով:

Հայ պատմիչ Հեթումը, իրոք, իր «Թաթարաց պատմության» մեջ երկու անգամ նշում է Հալոյէն ձևը: «Ազգք բնակեալք յաշխարհին Հայոց զանազան անուամբք կոչին ըստ գաւառաց և ըստ տեղեաց, յորս կանն և են հեժեալ

³² Ю. Б. Юсифов. Указ. соч., с. 29:

³³ В. Георгиев. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958, с. 178.

³⁴ Ю. Б. Юсифов. Указ. соч., с. 26—29.

և հետևակ բաշ պատերազմողը զինուր, ձիովք և զգեստուր նմանողը են սովորութեան և ձևոց թաթարաց, որ են ընդ նոցա տէրութեամբ յերկար ժամանակէ հետէ, Ունին նշանագիրս արամեանս, և այլս ես՝ որ ասին Հալոցէն (Հալոց կամ Աղուանից)»³⁵։ «Այնուհետև առին (արարները—Մ. Ա.) և զայլ բաղարս և դաւանս, և կալան զմեծն Ասիա ողջոյն, բացի թագաւորութենէն Արիսագազ՝ որի վերս և բացի գաւառէ անտի թագաւորութեան Հալոց, որ ռամկօրէն կոչի Հալոցէն»³⁶։

Ինչպես կարելի է նկատել, երկու մեջբերումները տարբեր ժամանակների և վերաբերում։ Առաջինում հեղինակն իր ժամանակի՝ XIII դարի վերջի և XIV դարի սկզբի մասին է խոսում, իսկ երկրորդում՝ VII դարի արաբական արշավանքների, Առաջին ղեպքում է միայն, որ լատիներեն բնօրինակից թարգմանող Ավգերյանը Հալոցէն-ից հետո փակագծի մեջ բացատրում է՝ Հալոց կամ Աղուանից (ավելի ճիշտ՝ Հալոց և Աղուանից)։ Հավանաբար Ավգերյանը ելել է այն բանից, որ հայերից և վրացիներից բացի Անդրկովկասում գիր (Մաշտոցի սանդած) ունեին նաև քարգաւաղիները, այսինքն՝ Կովկասյան Ալրանիայի բնակիչները, որոնք կարող էին տարածված լինել նաև Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում։ Ն. Ակինյանը նույնպես գտնում է, որ «ԱՌԵՈՒ առանց տարակուսի աղուաններն է, զոր նաև Բ. 4. (Հեթումը—Մ. Ա.) կհիշե իրեւ մասն հալոց»³⁷։

Իսկ երկրորդ ղեպքում թարգմանիչը փակագծում Աղուանը չի ավելացնում, քանի որ Հեթումը հստակ նշում է, որ Հալոցէնը հայկական գավառ է։ Ավգերյանը Աղուանքը համարժեք է համարում նաև այլ տերմինների. «Թագաւորութիւն վրաց յարեւից կուէ ակսանի ի մեծ լեռնէ անտի՝ որ կոչի Ալպուխս (Աղուանից). անդ բազում աղգք բնակեն դանադանք. և վասն այսորիկ նահանգն այն կոչի Ալանք (կամ Աղուանք)»³⁸։

Նա այստեղ նույնպես առաջնորդվել է իր պատմական գիտելիքներով, քանի որ Հեթումի նշած տվյալները վերաբերում են պատմական Կովկասյան Ալրանիային, որն այդ ժամանակ (XIII—XIV դդ.) որպես ինքնուրույն պետություն դոյութիւն չուներ։ Հեթումն ինքն Աղուանք տերմին չի օգտագործում, որովհետև այդ ժամանակ ամենայն հավանականությամբ այն արդեն գործածական չէր։

Հարց է առաջանում, այդ ո՞ր գավառի մասին է խոսքը և ինչպե՞ս է հնչել նրա դրական (զրարար) անունը, որ տեղի բարբառով դարձել է Հալոցէն։

Պատմիչները Հայաստանի հյուսիսային նահանգներում հիշում են Աղուէ գավառ, որ Ս. Երեմյանը տեղադրում է Արցախում³⁹ կամ Ուտիքում⁴⁰, Հայկական Աղուանքում Մովսես Կաղանկատվացին նշում է Աղուէն թագավորական ամառանոցի մասին⁴¹, նույն աշխարհում պատմագրության մեջ հայտնի է նաև Ալուէն ամառանոցը⁴², որը, պետք է ենթադրել, նույն բնակավայրի աւելան արտասանական տարբերակն է (հմմտ. աղի - աւալի. քիղ - քիլ)։

³⁵ Հ Լ Ե Ո Ւ Մ. Պատմիչ թաթարաց. Վենետիկ, 1842, էջ 14։ Վերջին նախադասության լատիներեն բնօրինակն է. *Letteras habent diversas: quedam dicuntur littere armenice, alie vero Aloen* (var. *Alaocn*). Հեռաբար հայերեն տեքստում Հալոցէն-ի փոխարեն պետք է լինի Հալոյլէն, իսկ փակագծերում՝ (Հալոց և Աղուանից)։ Տե՛ս *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*. T. II, Paris, 1906, p. 263.

³⁶ Հ Լ Ե Ո Ւ Մ, էջ 24։

³⁷ Ն Ե Լ Ե Ս Ս Ա Կ Ի Ն Յ Ա Ն. Ս. Մաշտոց վարդապետ. Վիեննա, 1949, էջ 324։

³⁸ Հ Լ Ե Ո Ւ Մ, էջ 15։

³⁹ ՏԵ՛Ս Ս. Ս. Երեմյան. Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դարում, քարտեզ, Երևան, 1979։

⁴⁰ ՏԵ՛Ս Ս. Ս. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, քարտեզ. Երևան, 1961։

⁴¹ Մ Ո Վ Ս Ե Ս Կ աղ ա ն կ ա տ վ ա ջ ի, էջ 97, 98։

⁴² ՏԵ՛Ս Բ. Խ. Հ ա կ ա ո յ ա ն Ե ա յ լ թ. Նշվ. բառարան։

Սյունիք, Արցախ, Ուտիք աշխարհների հայերեն բարբառային տարբերակները, ինչպես այդ տերիտորիաների այժմյան բարբառային միավորների ուսումնասիրությունն է ցույց տալիս, ունեցել են մեկ բարբառային հիմք, որի ժամանակակից ներկայացուցիչը Ղարաբաղի բաղբառն է՝ իր բազմաթիվ խոսվածքներով: Ինչպես մեր մեկ այլ աշխատանքում ենք կարողացել ցույց տալ, այս բարբառի հնչյունա-հնչույթային համակարգի հիմքերը դրվել են գրաբարից, այսինքն՝ V դարից շատ ավելի առաջ, ինչը վկայում են այդ համակարգի հնաբանությունները: Ղարաբաղի բարբառում, որը պահպանել է հայերենի վաղնջական ժամանակների վերջնթեքային շեշտը, վաղուց ձևավորված հնչյունական մի օրենքի համաձայն շեշտի տակ, քացառությամբ գրաբարի ձայնեղ հպական և կիսաշփական բաղաձայններին համապատասխանող հնչյուններից հետո դիրքի, տեղի է ունեցել շեշտյալ ու > օ հնչյունափոխություն (հմմտ. առն > առն, հ.—հ. *gurg > կուրծ > կօ՛րծիլ «կրծի»): Այդ օրենքը գործառել է երկար ժամանակ, համեմատյալ դեպս XIII—XV դդ. փոխառություններում այն դեռ կենդանի էր (հմմտ. բուրբ—բորբ)⁴³:

Հենց այս, այսինքն՝ Արցախի (կամ հայկական Աղուանքի) բարբառով էլ Ալուէն (Աղուէն) անունը պետք է հնչեր (Հ)ալօ՛յէն ձևով: Հատկապես այս տարածքի բարբառներին հատուկ է բառասկզբում հ-ի հավելումը, որը նույնպես հին երևույթ է (հմմտ. աքիծ - քաքիծ, բեկե՛ր - քեկե՛ր): Իսկ յ-ն, ինչպես հայտնի է, հայերենի բոլոր տարբերակներում ձայնավորների միջև, հատկապես ո, ա-ից հետո, հորանջը փակող պարտադիր հնչյունը ձայնակապ է: Ուրեմն, Հեթումի հիշատակած Հալոյէնը, պետք է ենթադրել, Աղուէ գավառի արցախյան բարբառային ձևն է:

Հեթումը հալոյէն գիրը ասելով՝ ամենայն հավանականությամբ ի նկատի ունի աղուանից գիրը: Հավանաբար այդ ժամանակ Աղուաեֆ տերմինը տեղացիների մոտ նույնացել էր հայկական Աղուանքի մեջ մոտնող Աղուէ (Աղուէ) գավառի անվան հետ: Զի բացառվում նաև, որ Աղուէն-ը (Աղուէն-ը) ծագած լինի Աղուաե ձևից՝ վերին բարձրացման ու-ի մոտ ա > է հնչյունափոխությամբ: Բնականաբար Արցախի բարբառում, որի հնչյունական համակարգի յուրահատկությունները հանգեցրել են ձայնավորների ներդաշնակության օրենքի առաջացմանը, ավելի գործառական կարող էր լինել Աղուաեֆի հենց այդ ձևը, որը ի վերջո դարձել է Հալօ՛յէն: Ի դեպ, հնարավոր է նաև, որ Աղուաե(f)-ին զուգահեռ ժողովրդախոսակցական լեզվում կազմվեին նաև —էն ածանցով Աղուէն/Աղուէն ձևեր: Մի խոսքով, Հեթումի ժամանակ Արցախի բարբառով Հալոյէն կարող էին հնչվել և՛ Աղուէն/Աղուէն բնականաբար, և՛ Աղուէ/Աղուէ (*Աղուաե) վարչական միավորի (կամ միավորների) անունները: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ նույնպես երկու տարբեր հասկացություններ ստացել են արտասանական միևնույն ձև:

Ամփոփելով վերը շարադրածը՝ կարելի է անել ուրիշ եզրահանգումներ: ա) Հայերեն Աղուաեֆ տեղանունը հունա-հռոմեական Albania-ից ծագել չէր կարող, քանի որ այդպիսի ստուգաբանությունը հակասում է Բ, Բ > հայ. լ(վ)ու հնչյունական օրենքի գործառման կանոններին: Հայերեն անվան հիմքում ընկած է աղու (հ.—հ. *sald-) բառը:

բ) Կուր գետի ավազանը իր փարթամ բուսականության, մեղմ կլիմայի, բարեբեր հողերի համար, հավանաբար, հույները շատ վաղ ժամանակներից կոչում էին Աղուաեֆ, իսկ հովիտը՝ Աղուաեից դաշտ: Աստիճանաբար այդ տեղանունը ձեռք է բերել վարչական իմաստ՝ հիմնականում Կուրի աջափնյա ավազանի հայկական նահանգները նշանակելու համար:

դ) Կովկասյան Ալբաեիան հայերեն Աղուաեք է կոչվել Կամ Կուրի հով-

⁴³ Տե՛ս Մ. Աղաբեկյան. Սյունիք—Արցախ տարածքի բարբառների պատմական հնչյունաբանություն.—Հայերենի բարբառագիտական առաջին նյութեր, պրակ 3 (հրատարակության ընթացքում է):

տի. սովյալ դեպքում ճախադնյա, անվամբ. կամ էլ ԱՅԾՇՈ(ԵՏ) ցեղանշամբ, որը ճախրենում տվել է նախ *Aṭuran, աշյա Աղուանք(p) ձևերը: Այս վերջին դեպքում հնարավոր է, որ հունա-հռոմեական Albania-ն փոխառվել է հայերեն *Aṭuran նախաձևից: Չի բացառվում նաև, որ հուն. 'Αλβανία-ն փոխառված լինի հայ. Աղուանք(p) ձևից:

դ) Ամենայն հավանականությամբ հայերեն Աղուան(f)-ից փոխառություն է նաև պարսկերեն Aṭan ձևը, որը այնուհետև անցել է արաբներին, իսկ արաբական Aṭan-ը, պետք է ենթադրել, հայերեն և պարսկերեն անվանումների արտասանական սխախառնման արդյունք է:

ե) Հեթում Պատմիչի օգտագործած Հալոլէն-ը բացատրելի է Ղարաբաղի արքայազնի նույնով՝ որպես Ալուէն/Աղուէն և Աղուան(f) տեղանունների արքայազնի տարրերակ:

զ) Վերը նշած գործոնները հանգեցրել են երկու աարեր վարչական միավորների անվանային նույնացմանը, ինչը պատմագրության մեջ, Մովսես Կաղանկատվացուց սկսած, շփոթի և թյուրիմացությունների տեղիք է տվել: Իրան նպաստել է, իհարկե, նաև պարսկական տիրապետության ժամանակ այդ երկուսը սեկ մարզպանության մեջ սխալորելը, այսինքն՝ Առան Աղուանք անվամբ մեկ միասնական վարչական միավորը ստեղծելը:

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ О ТОПОНИМЕ Aṭuank'

М. А. АГАБЕКЯН

Резюме

1. Армянский топоним Aṭuank' не может восходить к греко-латинскому Albania, поскольку такая этимология противоречит правилам функционирования фонетического закона о переходе в. р, в арм. /d/ /n/. В основе армянского топонима лежит слово aṭu(и-е. *salu). 2. Бассейн реки Кура, из-за плодородных земель, пышной растительности и мягкого климата, по-видимому, с давних пор армяне именовали Aṭuank', а долину — Алуанское поле. Однако постепенно этот термин стал употребляться для обозначения армянских административных единиц, лежащих на правобережье Куры. 3. Армяне именовали Кавказскую Албанию Aṭuank', или по наименованию долины Куры, в данном случае лето«ер»жно, или по эгниму Luṛn(es), который в армянском дал сначала форму *Aṭuran, а потом Aṭuank'. В этом последнем случае возможно, что греко-латинский термин Albania заимствован из армянской праформы *Aṭuran. Не исключается также, что греч. топоним 'Αλβανία заимствован из арм. формы Aṭuank'. 4. По всей вероятности, персидский термин Aṭan восходит к армянскому Aṭuank', который впоследствии заимствовали арабы. Можно предположить, что арабский пароним A. a. является результатом контаминации персидского термина A. с армянским Aṭuank' в арабском. 5. Форма Haluēn, упомянутая у историка Хезума, представляет арцахский диалектный вариант топонимов Aṭuēn/Aṭuēn, а также Aṭuē/*Aṭuē, Aṭuank'. 6. Упомянутые выше факторы привели к отождествлению названий двух отличных друг от друга административных единиц, что и в историографии, начиная от Мовсеса Каланкатуаци, привело к путанице. Конечно, этому способствовало и то, что Персидская держава во второй половине V в. объединила Кавказскую Албанию и Армянский Aṭuank' в одно марзпанство под названием Aṭan/Aṭuank'.